

Zuzga, Włodzimierz

Henryk Merczyng, życie i działalność naukowa

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 32/3-4, 691-710

1987

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Włodzimierz Zuzga

Warszawa

HENRYK MERCZYNG. ŻYCIE I DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWA

Henryk Merczyng (1860—1916) — fizyk pracujący na polu badań podstawowych i licznych zastosowań, historyk reformacji, badacz dziejów oświaty oraz demograf — jest postacią prawie zapomnianą¹. Historycy fizyki wspominają o nim rzadko, ogólnikowo, niekiedy błędnie². Historycy reformacji często powołują się na jego opracowania, wydaje się jednak dziwne, iż sylwetka Merczynga jako badacza dziejów różnowierstwa polskiego nigdy nie została omówiona na łamach właściwych czasopism. Nie uczyniono tego ani na łamach „Reformacji w Polsce“, ani „Odrodzenia i Reformacji w Polsce“, chociaż periodyki te nie stroniły od analizowania twórczości innych „amatorów“ na polu badań dziejów reformacji, takich jak Adolf Rondthaler czy Jakub Glass. Nieco lepiej potraktowali uczonego badacze historii elektryki polskiej³. Również filozofowie dostrzegli ostatnio wartość refleksji Merczynga o nauce i drogach poznania w fizyce⁴.

Zadaniem niniejszego artykułu jest zebranie i uporządkowanie wiadomości o życiu i działalności Merczynga, a także próba podsumowania i oceny jego dorobku w różnych dziedzinach wiedzy. Przedsięwzięcie takie wydaje się ważne m.in.

---

¹ Zwięzły biogram Merczynga (pióra J. Kubiатовskiego i J. Tazbira) znajduje się w *Polskim Słowniku Biograficznym*, t. XX, s. 437—439. Nieliczne, sprzeczne informacje biograficzne występują na łamach czasopism z lat 1916—1920. W encyklopediach wydawanych w latach międzywojennych biogramy Merczynga są fragmentaryczne i zawierają błędy (m.in. wszędzie podawana jest błędnie data śmierci). Po ostatniej wojnie postać uczonego nie pojawiała się już w encyklopediach. Pominięcie Merczynga w publikacji *Biogramy uczonych polskich. Część III. Nauki ścisłe*. Wrocław 1986 (opr. A. Śródka, P. Szczeciński) należy uznać za fakt skandaliczny.

² Por. *Zarys dziejów nauk przyrodniczych w Polsce* (pod red. K. Maślankiewicza), Warszawa 1983 s. 228 (enigmatyczne informacje i błędna data śmierci). Te same zarzuty można sformułować pod adresem dawniejszych opracowań; por. np. T. Piech: *Zarys historii fizyki w Polsce*. Kraków 1948 s. 14.

³ Największe zasługi w tym względzie poniósł inż. Jerzy Kubiатовski; por. jego artykuł *Prof. inż. Henryk Merczyng (1860—1916). Sylwetki zasłużonych elektryków*. „Przegląd Elektrotechniczny“ 1970 s. 384—385; zob. też *Historia elektryki polskiej. Nauka, piśmiennictwo, zrzeszenia*. T. 1, s. 26, 106, 210, 213, 217, 332 oraz 496 (fot.), a także dalsze tomy.

⁴ *Zarys dziejów filozofii polskiej 1815—1918* (pod red. A. Walickiego), Warszawa 1983, s. 363, 366. Autorzy tego opracowania wymieniają czterech fizyków-filozofów przyrody z lat 1895—1918. Poza Merczyngiem są to: Marian Smoluchowski, Władysław Natanson i Czesław Białobrzeski.

dlatego, że Henryk Merczyng był prawdopodobnie ostatnim polskim uczonym o „renesansowej” sylwetce. Jego zainteresowania naukowe dotyczyły bowiem bardzo odległych od siebie dyscyplin wiedzy i — jak sądzę — w każdej z nich miał on coś wartościowego do powiedzenia.

Henryk Merczyng urodził się 5 lutego 1860 r. w Zgierzu jako syn Jana Karola i Matyldy z domu Schlabic. Rodzice byli wyznawcami Kościoła ewangelicko-reformowanego, czyli kalwińskiego. Fakt ten odegrał istotną rolę w późniejszych zainteresowaniach historycznych uczonego. Ojciec Henryka był znanym architektem i budowniczym powiatu łęczyckiego. Projektował liczne budowle mieszkalne, sakralne i przemysłowe w Łodzi, Łasku, Pabianicach, Widawie, Zgierzu i okolicy. Jego dziełem był m.in. słynny Hotel Polski w Łodzi⁵. Rodzice wpoili synowi zasady patriotyczne oraz umiłowanie do przeszłości różnowierstwa polskiego⁶.

Po ukończeniu II Gimnazjum w Warszawie młody Henryk wstąpił na Wydział Fizyczno-Matematyczny Uniwersytetu Warszawskiego, który ukończył z wyróżnieniem w 1882 r. Podczas studiów interesował się różnymi aspektami dyfrakcji światła i opublikował przyczynki na ten temat⁷. Już wtedy ujawnił się talent Merczynga jako historyka. Na podstawie badań dokumentów źródłowych powstały dwie rozprawy o reformach oświatowych w Polsce doby Oświecenia⁸. Ponadto Wydział Historyczno-Filologiczny przyznał Merczyngowi złoty medal za rozprawkę o Tyberiuszu⁹. W okresie studiów Merczyng rozpoczął też współpracę z kilkoma popularnymi czasopismami, umieszczając na ich łamach korespondencje na tematy etnograficzne i krajoznawcze¹⁰.

⁵ S. Łoza: *Architekci i budowniczowie w Polsce*. Warszawa 1954 s. 200—201; *PSB*, t. XX, s. 452—453 (A. Rynkowska).

⁶ Trudno jest ustalić etniczne pochodzenie rodziny Merczyngów. Ewangelicka Parafia św. Trójcy w Łodzi, do której należała rodzina Merczyngów, była zdominowana przez luteran niemieckich, chociaż należeli do niej również Polacy, zarówno luteranie jak i kalwini (por. H. Czembor: *Ewangelicy-Polacy w Łodzi w okresie międzywojennym*. „Rocznik Teologiczny” R. 17 (1975), z. 1, s. 69—70). W zachowanych aktach (AP Łódź), prowadzonych w języku niemieckim, występuje niemiecka forma nazwiska Mertsching, używana również przez ojca Henryka. Ten ostatni stosował wyłącznie polską pisownię, nawet w artykułach publikowanych po niemiecku (np. w „Annalen der Physik”). W XIX wieku większość kalwinów w Królestwie Polskim podkreślała swą polskość (z wyjątkiem zwartych grup potomków braci czeskich z Zelowa i Kucowa), chociaż byli wśród nich potomkowie Francuzów, Niemców i Szwajcarów. Kalwinizm był kulturowany jeszcze przez kilkanaście rodów szlacheckich, m. in. w Sieradzkim. Nie ma natomiast wątpliwości, iż Henryk Merczyng uważał się za Polaka i spadkobiercę polskich tradycji różnowierczych.

⁷ Poz. [6] i [8] zestawienia bibliograficznego (dalej w nawiasach kwadratowych zawsze będą zaznaczone powołania na prace Merczynga z tego zestawienia). Osiągnięcia Merczynga na studiach zaowocowały uznaniem ze strony Kasy im. J. Mianowskiego, która przyznała mu stypendium w r. ak. 1881/1882; por. *Sprawozdanie Komitetu Zarządzającego Kasą im. Mianowskiego za r. 1881/2*. Warszawa 1882 s. 10; *Nauka polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*. T. 1, Warszawa 1918 s. 525.

⁸ Poz. [1] i [3]. Rozprawy te dotyczyły tzw. funduszu Lerneta szkół krzemienieckich i projektów Czackiego oraz Kollataja.

⁹ Praca ogłoszona pierwotnie po rosyjsku [4], a później po polsku [7]. Merczyng zaprzecza powszechnym opiniom o Tyberiuszu-tyranie, dowodząc, iż cesarz ten padł ofiarą oligarchii rzymskiej, która zadbała również o odpowiednie spreparowanie przekazów źródłowych o Tyberiuszu.

¹⁰ *Wycieczka w Łęczyckie* [2] została opublikowana w „Kłosach” w 1880 r. Artykuł był rezultatem wakacji spędzonych przez autora w rodzinnych stronach. Tekst w popularny sposób omawia zabytki regionu i jego historię. Od tej pory wszystkie okresy wolne od pracy zawodowej Merczyng spędzał na

Jesienią 1882 r. Merczyng podjął dalsze studia w Instytucie Inżynierów Komunikacji w Petersburgu — renomowanej placówce naukowej, której początki sięgają 1809 r. Jako student szybko zaczął odgrywać wiodącą rolę w patriotycznej i samokształceniowej działalności Polaków. W 1883 r. wraz z Władysławem Natansonem — wówczas studentem w Petersburgu, a później jednym z najwybitniejszych fizyków polskich — założył nielegalne kółko przyrodnicze¹¹.

W 1885 r. Merczyng ukończył naukę w Instytucie. Wobec braku możliwości uzyskania zatrudnienia w placówkach naukowych przeniósł się do Puław (wówczas nosiły one nazwę Nowaja Aleksandrija), gdzie podjął pracę na stacji kolejowej w charakterze urzędnika Kolei Nadwiślańskiej. Oprócz pracy zawodowej pochłania go pisanie różnego rodzaju artykułów i opracowań: pisze m.in. popularną historię astronomii¹² oraz zwięzły artykuł o elektromagnetycznej teorii Maxwella¹³. Nawiązuje długoletnią współpracę z lwowskim czasopismem „Kosmos”. Rozpoczyna również studia etnograficzne nad rozmieszczeniem i liczebnością ludności polskiej w trzech państwach zaborczych, uwieńczone opublikowaniem rozprawy na ten temat pod pseudonimem Edwarda Czyńskiego¹⁴. Liczne interwencje cenzury w tej pracy spowodowały, że dopiero drugie jej wydanie ukazało się w kształcie zgodnym z zamysłem i rezultatami badań autora¹⁵.

W 1886 r. Merczyng powraca do Petersburga, gdzie zostaje zatrudniony w Instytucie Inżynierów Komunikacji w charakterze nauczyciela nadetatowego i tzw. repetytora. W placówce tej pozostaje do końca życia, wykładając też przejściowo w In-

---

wyprawach naukowych lub w archiwach. Na łamach „Ekonomisty” [5] Merczyng przedstawił natomiast dane o ludności polskiej w Prusach — była to zapowiedź przyszłych badań nad rozmieszczeniem ludności polskiej w państwach zaborczych.

¹¹ W niektórych opracowaniach (np. I. Spustek: *Polacy w Piotrogradzie 1914—1917*, Warszawa 1966 s. 65) wysunięto tezę, iż wspomniane kółko przyrodników z biegiem lat przekształciło się w Związek Polski Lekarzy i Przyrodników w Petersburgu (Merczyng był aktywnym członkiem tej organizacji). Jest to teza błędna, bowiem Związek powstał z dwadzieścia lat młodszej filii Rzymsko-Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności, występującej pod oficjalną nazwą „Opieka Lekarska” lub po prostu używaną „Koło Lekarzy Polaków w Petersburgu” (zob. J. Rózewicz: *Polskie środowisko naukowe w Petersburgu w latach 1905—1918*. W: *Polsko-rosyjskie związki społeczno-kulturalne na przełomie XIX i XX wieku*. Warszawa 1980 s. 197—201; L. Bazyłow: *Polacy w Petersburgu*. Wrocław 1984 s. 387). W różnych publikacjach występuje również błędna nazwa „Związek Polskich Lekarzy...”, zamiast poprawnie „Związek Polski...”. Sprawa nie jest błaża, bowiem znalazła swoje odbicie w dyskusjach w czasie organizowania Związku: „członkiem Związku może być bez różnicy narodowości każdy, kto uznaje idee polską”. Jestem wdzięczny doc. Jerzemu Rózewiczowi ze udzielenie mi właściwych wskazówek odnośnie powyższych zagadnień.

¹² Książka ukazała się w serii *Biblioteka Metematyczno-Fizyczna*, wydawanej z inicjatywy matematyka Mariana Baranieckiego. Wyrazem zainteresowań astronomicznych Merczynga było opracowanie na temat Stowarzyszenia Kopernikańskiego w Toruniu [12], a także późniejsza książka o Koperniku [40] oraz udział w obserwacjach zaćmienia Słońca.

¹³ Poz. [16].

¹⁴ Poz. [18]. Informacja o perypetiach z cenzurą znajduje się m.in. we wspomnieniu o Merczyngu: *Wista*. T. 20, Warszawa 1917 s. 293—294. Uwagi krytyczne o rezultatach demograficznych badań Merczynga można znaleźć np. w M. Kosman: *Historia Białorusi*. Wrocław 1979 s. 247. Za szczególnie cenne uważa się dane zebrane przez Merczynga w odniesieniu do Prus; zob. *Opis ziem zamieszkałych przez Polaków*. T. 1, *Ziemie polskie w Prusach* (opr. A. Czechowski), Warszawa 1904 s. 4, 5, 9.

¹⁵ Poz. [64]. W wydaniu tym, opracowanym wraz z T. Tillingerem, wykorzystano nowe źródła.

stytucie Elektrotechnicznym¹⁶. W Instytucie Inżynierów Komunikacji uzyskuje kolejne stopnie naukowe¹⁷: adiunkta (1891), profesora nadzwyczajnego (1896), profesora zwyczajnego (1907) oraz profesora „zasłużonego“ (1911). Początkowo wykłada hydraulikę i mechanikę płynów. później — od 1890 r. — elektrotechnikę i telegrafię. Te ostatnie przedmioty zostały włączone do programu studiów jako obowiązkowe z inicjatywy Merczynga, w związku z pionierskimi pracami prowadzonymi pod jego kierunkiem w zakresie elektryfikacji kolei i budowy linii przesyłowych¹⁸. Również Merczyngowi uczelnia zawdzięcza zorganizowane laboratorium elektrotechniczne — od tej pory każdy student miał obowiązek wykonania 5—10 ćwiczeń laboratoryjnych, traktowanych jako uzupełnienie wykładów¹⁹. Jak widać z powyższych przykładów, Merczyng interesował się dydaktyką, projektował własne rozwiązania dydaktyczne, miał wpływ na program.

Laborantem Merczynga w Instytucie Inżynierów Komunikacji przez wiele lat był Alfred Rundo, późniejszy wybitny hydrolog polski, projektant wielu zakładów wodnych²⁰.

Prace Merczynga z zakresu badań podstawowych w fizyce dotyczyły przede wszystkim różnych zagadnień optycznych. Początkowo były to przyczynki z zakresu dyfrakcji światła, wyznaczania ogniskowych siatek dyfrakcyjnych, wyznaczania długości fali²¹. Od 1890 r. nastąpiła prawie dwudziestoletnia przerwa w pracach nad zagadnieniami optycznymi, po czym uczony powrócił do optyki, koncentrując się wyłącznie na krótkofalowej części widma. Szczególnie ważne były badania dyspersji (w tym także anomalnej) w ciekłym powietrzu i tlenie — prace te były kontynuacją tradycyjnie polskich zainteresowań skroplonymi gazami i ich własnościami (zwłaszcza w ośrodku krakowskim), a także korelowały z odpowiednimi pracami w ośrodkach francuskich i niemieckich. Eksperymenty i opracowania teoretyczne z zakresu spektroskopii fal krótkich kontynuował Merczyng do końca życia²². Oprócz tego pod jego kierunkiem prowadzono pomiary przenikalności elektrycznej różnych materiałów²³.

Drugim obszarem zainteresowań Merczynga była mechanika płynów, a zwłaszcza zagadnienia przepływu lepkich cieczy w rurach. Początkowo zaowocowało to podręcznikami i opracowaniami teoretycznymi. Później (w 1888 r.) Merczyng przeprowadził serię badań doświadczalnych. Wyniki tych prac okazały się użyteczne podczas projektowania i budowy naftociągu Baku — Batumi, a ich autor zo-

¹⁶ L. Bazyłow: dz. cyt., s. 331; J. Róziewicz: *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe 1725—1918*. Wrocław 1984 s. 206.

¹⁷ Daty uzyskiwania stopni naukowych podaję według J. Róziewicza: dz. cyt. s. 197. Autor zwerifikował te dane w archiwach leningradzkich (dane z *PSB* należy więc uznać za błędne).

¹⁸ *Leningradskij ordiena Lenina Institut inżynierow żelznodorożnego transporta 1809—1959*. Moskwa 1960 s. 106

¹⁹ Tamże, s. 154—155.

²⁰ I. Spustek: dz. cyt. s. 60; J. Róziewicz: dz. cyt. s. 197—198. Dr Rundo był zaprzyjaźniony z Merczyngiem, współpracował ze Związkiem Polskim Lekarzy i Przyrodników. Po śmierci Merczynga na posiedzeniu związku wygłosił referat *Merczyng jako przyrodnik* (prawdopodobnie nie publikowany); por. J. Kurnatowski: *Pamięci Merczynga*, „Ewangelik“ 1919 nr 6 s. 170.

²¹ Poz. [13] była ostatnią pracą tego cyklu.

²² Poz. [65], [67—72], [80—82].

²³ *Leningradskij...*, dz. cyt. s. 155.

stał laureatem specjalnej nagrody²⁴. W 1906 r. eksperymenty weszły nową fazę — Merczyng rozpoczął badanie przepływu wody z piaskiem. W tym celu zbudowano na Dnieprze koło Kijowa dwie pływające pompy mułowe wraz z odpowiednim systemem rur i czerpaków. Rezultaty tych badań zostały opublikowane w 1909 r. i przyniosły Merczyngowi rozgłos oraz liczne zaszczyty²⁵. Na tym przykładzie widać, w jaki sposób badania tzw. zagadnień podstawowych wiązały się z zastosowaniami praktycznymi²⁶.

W związku z wykładanymi problemami energetycznymi Merczyng ogłosił kilka prac informacyjnych z termodynamiki²⁷. Dotyczyły one możliwości zastosowania cyklu Otto i innych cykli termodynamicznych, a także referowały rolę zasad termodynamiki w strukturze całej fizyki. W 1907 r. Merczyng opublikował na łamach „Wiadomości Matematycznych” (redagowanych przez Samuela Dicksteina) teoretyczną rozprawę o różnych zastosowaniach równania Fouriera²⁸. W artykule ukazano możliwość uzyskania ciekawych wyników w zagadnieniach przewodnictwa cieplnego, prądu elektrycznego, wnikania pola elektrycznego w obręb przewodników oraz przepływów lepkich gazów i cieczy. Merczyng zreferował również w tej pracy hipotezę Kelvina o wieku Ziemi i przeprowadził odpowiednie obliczenia. Ta część artykułu wywołała sensację wśród czytelników, a rosyjskie Towarzystwo Geograficzne przyznało Merczyngowi nagrodę²⁹.

Zainteresowania astronomiczne Merczynga wyrażały się nie tylko pisanie wspomnianych już prac z historii astronomii, ale także obserwowaniem zaćmienia Słońca w 1887 r. w Wilnie i w 1905 r. w Hiszpanii³⁰. Merczyng interesował się również kosmologią i jej filozoficznymi konsekwencjami, o czym będzie mowa dalej. Był zdecydowanym przeciwnikiem podziału fizyki na teoretyczną i doświadczalną. Należy zdawać sobie sprawę, że na początku naszego wieku był to pogląd oryginalny i odosobniony — dopiero w końcu lat pięćdziesiątych w literaturze anglosaskiej i na uczelniach amerykańskich likwidowano ten podział. Do Polski tendencja ta przeniknęła odpowiednio później i pod koniec lat sześćdziesiątych znalazła urzeczywistnienie w dydaktyce szkół wyższych. Merczyng podkreślał, że badania doświadczalne bez odpowiedniej refleksji teoretycznej, a zwłaszcza matematycznej, mogą być bardzo szkodliwe, a na ogół nie prowadzą do wartościowych rezultatów. Na poparcie swych tez powoływał się na Helmholtza³¹.

Na polu zastosowań — oprócz zagadnień przepływu — Merczyng zajmował się dwoma dziedzinami, które przyniosły mu sławę, dochody i uznanie współczesnych. Były to: zagadnienia elektryfikacji transportu oraz problemy łączności i przekazywania energii. Pierwsza dziedzina przyniosła Merczyngowi sławę na całym świecie³²

²⁴ Tamże, s. 91, 122; poz. [25], [28], [29].

²⁵ Tamże, s. 164. Poz. [53], [55], [56], [62], [66].

²⁶ Tamże.

²⁷ Poz. [14], [19], [24].

²⁸ Poz. [59].

²⁹ „Przegląd Geograficzny” t. I, 1918—1919, Warszawa 1919 s. 132.

³⁰ *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*. t. 46 Warszawa 1903 s. 828; por. poz. [22].

³¹ Poz. [59], s. 1—2.

³² *Leningradskij...*, dz. cyt. s. 158.

— do dziś uważany jest za pioniera elektryfikacji kolei. Opracował projekty elektryfikacji węzłów: petersburskiego i moskiewskiego. Zaproponował ekonomiczną wersję elektryfikacji górskiego odcinka kolei zakaukaskiej³³. Projekty te doczekały się realizacji w latach 1911—1912.

Merczyng zajmował się także problemami elektryfikacji komunikacji miejskiej (tramwaje, tramwaje wodne) oraz elektrycznego napędu floty rzecznej. Przygotował różne publikacje na ten temat³⁴. Interesował się również zagadnieniami przekazywania energii elektrycznej na znaczne odległości (prądy stałe, przemienne i trójfazowe) — tematy te były związane m.in. z elektryfikacją transportu. Pod kierunkiem Merczynga powstały liczne prace dyplomowe z zakresu trakcji elektrycznej różnego rodzaju linii komunikacyjnych oraz elektryfikacji przemysłu, między innymi zakładów naprawczych taboru kolejowego. Od 1895 r. Merczyng był członkiem Komitetu Naukowego przy Oddziale Naukowym rosyjskiego Ministerstwa Komunikacji. Umożliwiło mu to wpływ na istotne decyzje Ministerstwa.

Równie spektakularne sukcesy odniósł Merczyng na polu telegrafii. Zagadnienia łączności telefonicznej interesowały go od najmłodszych lat, popularyzował je m.in. na łamach „Kuriera Warszawskiego“ i „Przeglądu Technicznego“³⁵. Fundamentalna praca Merczynga o stałych i zmiennych prądach³⁶ do dziś uważana jest za przełom w zakresie rozwiązań technicznych łączności. W związku z tymi osiągnięciami Merczynga powołano do interdyscyplinarnego Komitetu Radiotelegraficznego przy radzie ministrów (1916 r.) i nawet dziś uważa się go za ojca radiotechniki rosyjskiej³⁷.

Z powyższego, pobieżnego przeglądu wynika, jak szeroki był zakres zainteresowań Merczynga w dziedzinach mniej lub bardziej związanych z jego zawodem i zgodnych z wykształceniem; aktywność na tym polu przyniosła mu sukcesy naukowe i pozycję społeczną. Warto dodać, że Merczyng był jednym z pierwszych popularyzatorów szczególnej teorii względności w naszym kraju: opublikował na ten temat dwa wartościowe artykuły w czasopiśmie „Wszeczeńświat“³⁸. Zajmował się popularyzacją nowoczesnych rozwiązań dydaktycznych — podczas X Zjazdu Przyrodników i Lekarzy Polskich (Lwów, 22—25 lipca 1907 r.) wygłosił referat o eksperymentach demonstracyjnych w zakresie zjawisk katodowych i elektronowych, ilustrowany licznymi pokazami³⁹. Pociągały go również filozoficzne zagadnienia fizyki, czemu dawał wyraz w licznych publikacjach. Na łamach „Ateneum“ ogłosił studium o eterze (1893 r.), w którym daje wyraz poglądom o znacznych ograniczeniach możliwości poznawczych człowieka. Wiedział, że fizyk nie mówi nic wartościowego ani o „rzeczach samych w sobie“ Kanta, ani tym bardziej o „niepoznawalnym“ Spencera. Co więcej, sądził że fizyka jest bardzo daleka od wątpliwego przecież ideału „doskonałej istoty“ Laplace’a. W rzeczywistości fizyk jest nikłym tylko odbi-

³³ Tamże, s. 173, 177 (tu informacja o współpracowniku Merczynga, niejakim K. Antoniszu, którego imienia nie udało mi się ustalić).

³⁴ Poz. [20], [34], [35], [36], [37], [38] i [61].

³⁵ Poz. [26] i [27].

³⁶ Poz. [50] i [51].

³⁷ I. W. Brieniew: *Nacząto radiotechniki w Rossii*. Moskwa 1970, s. 170—171, 246.

³⁸ Poz. [78] i [79].

³⁹ „Wiadomości Matematyczne“ t. 11 (1907), s. 285.

ciem owej istoty Laplace'a, a jego osiągnięcia przypominają rezultaty badawcze dziecka, bawiącego się muszelkami na brzegu oceanu prawdy⁴⁰. Mimo to uprawianie nauki ma sens, należy dążyć do poszukiwania praw ogólnych, nie trzeba tylko tych praw przeceniać i uważać je za absolutne⁴¹. Podobne poglądy wyrażał Merczyng w innych pracach⁴². Umiarkowany agnostycyzm autora *Dumań przyrodnika* wyraźnie odstawał od powszechnie panującego wśród naukowców scjentyzmu. Ogólny ton takiej filozofii przyrody Merczynga był rezultatem wpływu lektur Emila Du Bois-Reymonda, wybitnego agnostyka niemieckiego⁴³, a także wypowiedzi Newtona na temat mikroskopijności naszej wiedzy wobec ogromu zagadek i mnogości pytań, na które nie ma odpowiedzi. Merczyng wyraźnie podkreślał, że nauka nigdy nie odpowie na najważniejsze pytania ludzkości i nie rozwiąże najistotniejszych jej problemów. Centralnym elementem jego filozofii fizyki były granice poznania, rozumiane zarówno czysto fizycznie, jak również epistemologicznie. Nauki o człowieku (zwłaszcza fizjologia i psychologia) są w powijakach. Tym większa jest rola poezji i literatury pięknej, które pozwalają przynajmniej w części poznać wewnętrzne życie jednostki i jej uwikłania w proces poznawania przyrody.

Od 1900 r. wszystkie urlopy i prawie cały czas wolny od pracy zawodowej Henryk Merczyng spędzał na badaniach przeszłości polskich ewangelików i reformacyjnych dziejów naszego narodu. Charakterystyczną cechą tych prac było całkowite oparcie się na badaniach dokumentów i innych źródeł, z ograniczeniem do minimum szerszej refleksji historycznej. Było to zgodne z raczej ścisłą formacją umysłu tego człowieka. Wszystkie prace historyczne Merczynga odznaczają się skrupulatnością, pedantycznym traktowaniem źródeł, szcunkiem dla faktów, umiejętnością kojarzenia osób, miejscowości i zdarzeń historycznych. Bowiem publikacje Merczynga nie są jedynie przyziemnym, literalnym rozbiorem materiałów źródłowych, ale zawierają również ostrożne hipotezy i uogólnienia. Trzeba przyznać, że autor znał ogólne dzieje reformacji w Polsce, orientował się w istniejącym piśmiennictwie na ten temat, pilnie studiował materiały archiwalne. Był zdania, że rekonstrukcja historii różnowierstwa polskiego wymaga wszechstronnych badań genealogicznych, statystycznych, geograficznych, objawów różnego rodzaju krytyk i polemik wyznaniowych. Jego prace mają charakter takich cennych przyczynków, bez których nie może obejść się współczesna historia⁴⁴. Dzisiaj są tym bardziej cenne, że większość źródeł, z których korzystał Merczyng, albo zaginęła, albo jest niedostępna dla badaczy.

Pierwszy artykuł Merczynga z historii ewangelicyzmu polskiego ukazał się na łamach „Zwiastuna Ewangelicznego“ w 1900 r. (redaktorem tego miesięcznika był ks. Juliusz Bursche, późniejszy biskup, zamordowany przez hitlerowców podczas ostatniej wojny). Autor wylicza ważniejsze polskie rodziny różnowiercze, bada

⁴⁰ Poz. [32], s. 363.

⁴¹ Tamże, s. 364—365.

⁴² Por. poz. [42], s. 5—11; poz. [78], s. 162, 182, 183; poz. [79], s. 693.

⁴³ *Zarys dziejów filozofii polskiej*, dz. cyt. s. 366; E. Du Bois-Reymond: *O granicach poznania natury. Dwie prelekcje* (przekład K. Hertza). „Dodatek miesięczny do czasopisma Przegląd Tygodniowy“ 1882, I, nr 3, s. 392; nr 4, s. 546; W. Tatar kiewicz: *Historia filozofii*, t. 3, Warszawa 1978 s. 106—107, 181, 383.

⁴⁴ A. Brückner: *O różnowierstwie polskim słów kilka*. „Reformacja w Polsce“ R. 1 (1921), s. 7.

przynależność wyznaniową senatorów i innych dygnitarzy Rzeczypospolitej w wiekach XVI i XVII. Następnie szacuje liczby zborów w Małopolsce, Wielkopolsce i na Litwie. Ponadto na łamach artykułu można znaleźć ciekawe informacje o wyznaniowym uwikłaniu rodzin polskich królów obieralnych, a także powiązania z ewangelicyzmem innych słynnych rodzin, np. Kościuszków. Charakterystyczny jest suchy, „dokumentalny“ styl tekstu, opublikowanego przecież na łamach pisma o nie naukowym charakterze⁴⁵. Styl ten cechuje wszystkie rozprawy historyczne Merczynga.

Zbieranie wiadomości o polskich, szlacheckich rodzinach ewangelickich oraz o rozmieszczeniu i dziejach zborów w dawnej Polsce stanowiło istotny nurt historycznych prac Merczynga. Pisał on m.in. o Radziwiłłach, Drohojowskich i Rejach⁴⁶. Na przykład w artykule o Mikołaju Radziwille Sierotce dowiódł, że magnat ten przeszedł na katolicyzm co prawda już w 1567 r., ale aż do 1574 r. utrzymywał zbór kalwiński w swym domu w Wilnie. Fakt ten wyjaśniał pewne sprzeczności w materiałach źródłowych⁴⁷. Merczyng nie brał udziału w Zjeździe im. Mikołaja Reja, ale przygotował stosowny tekst do pamiątkowej księgi, w którym dowodził, że poeta był niezwykle czynny jako członek Kościoła ewangelickiego, i podawał mnóstwo szczegółów z wyznaniowego życia rodziny Rejów⁴⁸. Miał zamiar opracować herbarz szlachty różnowierczej w Polsce. Planów tych nigdy nie zrealizował. Jeśli chodzi o dzieje poszczególnych zborów, to cenne są przede wszystkim badania przeszłości zboru w Wilnie⁴⁹, a także w Węgrowie, Piaskach, Serejach i Sielcu⁵⁰. Ukoronowaniem badań z zakresu geografii historycznej jest fundamentalne dzieło Merczynga *Zbory i senatorowie protestantcy w dawnej Polsce*, które do dzisiaj zachowało wartość źródłową⁵¹, chociaż niektóre dane zawarte w tej pracy zostały skorygowane przez późniejszych badaczy. Merczyng wykonał mrówczą pracę identyfikacyjną 230 zborów ewangelickich w Wielkopolsce, 316 — w Małopolsce oraz 191 — na Litwie. O każdym zborze starał się podać możliwie najwięcej wiadomości historycznych (o ile udało mu się dotrzeć do odpowiednich źródeł): daty powstania i upadku zboru, wyznanie (luterzańskie, kalwińskie lub braci czeskich), nazwiska duchownych oraz patronów, ważniejsze wydarzenia z życia zborów (synody, wizytacje itp.). Jeśli zbory przetrwały do XX wieku (Żychlin, Sielec, liczne zbory na Litwie), to odpowiednie informacje były doprowadzone aż do czasów najnowszych. Oprócz tego od-

⁴⁵ Poz. [41]. Artykuł ten autor kończy apelem o nadsyłanie do redakcji „Zwiastuna Ewangelicznego“ wszelkich informacji i wiadomości źródłowych o polskich rodach szlacheckich wyznania ewangelickiego. Do apelu dołącza się sama redakcja: „Z wielką chęcią pośredniczyć będziemy i ze swej strony usilnie upraszamy o to czytelników naszych ...“ (s. 13). W latach 1900—1913 na łamach tego miesięcznika opublikowano wiele artykułów o dziejach ewangelicyzmu polskiego.

⁴⁶ Poz. [49], [52], [73].

⁴⁷ Poz. [73]. Por. Kazimierz Tyszkowski: *Przejsie Lwa Sapiehy na katolicyzm w 1586 r.* „Reformacja w Polsce“, R. 2 (1922), s. 199—201.

⁴⁸ Poz. [49].

⁴⁹ Poz. [45] i [77].

⁵⁰ Poz. [46]. Merczyng stosuje nazwę Sielce. Obecnie dawna wieś Sielec znajduje się w obrębie Staszowa (woj. Tarnobrzeskie). Na temat zabytków sieleckich dzisiaj — por. *Ekspedycja archeologiczna w Sielcu k. Staszowa*. „Jednota“ R. 45 (1986), nr 11 s. 23—24.

⁵¹ Poz. [47]. Praca ta została wznowiona w 1986 r. w postaci reprintu jako dodatek w trzatomowym dziele [48].

dzielnie autor opracował 75 zborów ariańskich, stosując podobną procedurę. Ostatnią część pracy tworzy lista 177 senatorów i dygnitarzy polskich wyznania ewangelickiego, wraz z możliwymi do weryfikacji danymi historycznymi, datami itd. Dopełnieniem jest wielobarwna mapa ukazująca rozmieszczenie wszystkich zborów w granicach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej.

Koncepcja metodologiczna, zastosowana w *Zborach...*, znalazła kontynuację w postaci analogicznego dzieła o ewangelicyzmie polskim w Prusach Wschodnich⁵², napisanego przez prof. Władysława Chojnackiego po ostatniej wojnie. Natomiast projekt opracowania herbarza szlachty różnowierczej doczekał się częściowej realizacji w postaci książki o szlachcie wyznania ewangelicko-reformowanego⁵³.

Merczyng uważany jest za jednego z prekursorów systematycznych badań nad arianizmem, których apogeum miało miejsce w latach pięćdziesiątych naszego stulecia i doprowadziło do tego, że dzieje wszystkich odłamów arian polskich (także na wygnaniu) są w zasadzie w pełni opisane w pracach i monografiach Janusza Tazbira, Zbigniewa Ogonowskiego, Henryka Barycza, Lecha Szczuckiego i in. Zainteresowanie arianami miało swój początek, jak się wydaje, w zbadaniu przez Merczynga podręcznika matematyki, napisanego przez Joachima Stegmana i wydanego w ariańskim Rakowie w 1630 r. Z opublikowanych przyczynków⁵⁴ wynika, że Merczyng był zafascynowany naukowymi osiągnięciami akademii rakowskiej. Dalsze studia nad antytrynitarzami spowodowały, że różnego rodzaju nauki ariańskie stały się bliskie Merczyngowi, zwłaszcza z doktrynalnego punktu widzenia. Merczyng zarzucał natomiast arianom, że doprowadzili do rozłamu w obozie reformacji, zamiast skupić się wokół kalwinizmu, reprezentującego najzdrowszy politycznie nurt ewangelicki⁵⁵. W jednej z prac Merczyng wykazał związek antytrynitarzy z wyprawą Dymitra Samozwańca, a nawet wysunął przypuszczenie, że sam Dymitr był arianinem⁵⁶. Zajmował się również upadkiem arianizmu w Polsce, wygnaniem antytrynitarzy z kraju i ich późniejszymi losami na emigracji (w Prusach i Siedmiogrodzie)⁵⁷. W tym celu odbył nawet podróż do Koloszwaru, gdzie przeglądał archiwalia braci polskich. Losami arian na wygnaniu zajął się później Janusz Tazbir, którego badania doprowadziły do uzupełnienia i niekiedy sprostowania pewnych tez Merczynga⁵⁸.

Merczyng dwukrotnie odwiedził Luślawice — jedyną miejscowość, w której zbor ariański trwał przez całe stulecie istnienia arianizmu w Polsce (1560—1660). Obok

⁵² W. Chojnacki: *Zbory polsko-ewangelickie w byłych Prusach Wschodnich w XVI—XX wieku*, „Reformacja w Polsce” R. 12 (1953—1955) s. 301—412. Praca ta zawiera również mapę.

⁵³ S. Konarski: *Szlachta kalwińska w Polsce*. Warszawa 1936. Por. także omówienie tego dzieła: „Szlakiem Reformacji” R. 1 (1936), nr 1—2, s. 48—49.

⁵⁴ Poz. [54], [57], [63].

⁵⁵ „Merczyng ideowo więcej sympatyzuje z jednobożanami ówczesnymi, a nawet poganami. Niemniej politycznie Merczyng żałuje, że reformacja podzieliła się, że nie skonsolidowała się w kalwinizmie i że wskutek tego nie ostały się te pierwiastki kulturalne i cywilizacyjne, jakie w sobie ruch protestancki zawierał” — pisze przyjaciel Merczynga [J. Kurnatowski: *Merczyng jako historyk*. „Ewangelik” R. 2 (1920), nr 3 s. 81]. Merczyng zajmował się także stosunkiem luteran do jedności obozu ewangelickiego (tamże, s. 80).

⁵⁶ Poz. [58]. Artykuł ten zainspirował Adolfa Nowaczyńskiego do napisania dramatu *Car Samozwaniec, czyli polskie na Moskwie gody* (1908; por. J. Kurnatowski: *Merczyng jako historyk*. dz. cyt. s. 83; A. Z. Makowiecki: *Nowaczyński Adolf*. W: *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*. T. 2, Warszawa 1985 s. 42).

tych wypraw (w latach 1897 i 1910) Merczyng prowadził liczne kwerendy źródłowe w archiwach wileńskich, warszawskich, krakowskich, lwowskich i in., głównie w poszukiwaniu źródeł do dziejów arianizmu. Interesował się doktryną braci polskich, w tym początkami deizmu, ateizmu i wolnomyślicielstwa⁵⁹. W obszernym dziele o Szymonie Budnym⁶⁰ przeanalizował zasady krytyki tekstu biblijnego, jakimi kierował się ten wybitny teolog ariński. Stwierdził, że Budny był wybitnym hebraistą, a jego metody egzegezy mają wiele wspólnego z nowoczesnymi zasadami biblistyki i egzegezy tekstów. Dokumentalny walor tej pracy został wzmocniony przedrukiem licznych dokumentów, listów i sprawozdań, wyświetlających wiele szczegółowych zagadnień różnowierstwa polskiego⁶¹.

Wielką zasługą Merczynga było podjęcie, we współpracy z Wileńską Jednotą Ewangelicko-Reformowaną, wydania podstawowych dokumentów i źródeł do dziejów polskiej reformacji. Z inicjatywy Merczynga powołano komitet wydawniczy, w którym znaleźli się przedstawiciele wybitnych rodów kalwińskich: Bolestaw Grzewishki (kurator Synodu, autor monografii o zborze w Kielmach na Żmudzi, właściciel ziemski), ks. Konstanty Kurnatowski (dr filologii, kaznodzieja w Kielmach i Kiejdanach), ks. Michał Jastrzębski (senior, a w okresie międzywojennym — superintendent generalny Jednoty Wileńskiej) oraz Aleksander Woyde (inżynier, badacz reformacji, jedyny przedstawiciel Jednoty Warszawskiej w komitecie, kurator Synodu)⁶². Inicjator przedsięwzięcia prawdopodobnie w znacznej części miał je finansować. Projektowano aż dwanaście serii wydawnictwa⁶³:

- I. Przywileje, nadania, odezwy, spisy i inne drobne dokumenty;
- II. Akta synodów XVI wieku;
- III. Akta synodów generalnych XVII i XVIII wieku;
- IV. Akta synodów prowincjonalnych litewskich;
- V. Akta synodów prowincjonalnych małopolskich;
- VI. Akta synodów prowincjonalnych wielkopolskich;
- VII—IX. Akta synodów dystryktowych wszystkich prowincji;
- X—XII. Księgi zborowe wszystkich trzech prowincji.

Wydawnictwo otrzymało stosowny tytuł (*Monumenta Reformationis Polonicae et*

⁵⁷ Poz. [60].

⁵⁸ Por. „Reformacja w Polsce“ R. 1 (1921) s. 208. Najważniejsze, syntetyczne prace prof. T a z b i r a: *Bracia polscy w Siedmiogrodzie 1660—1784*. Warszawa 1964, oraz *Bracia polscy na wygnaniu. Studia z dziejów emigracji arińskiej*. Warszawa 1977. W obu tych książkach występują liczne powołania na prace Merczynga.

⁵⁹ Poz. [74] i [75]. Na podstawie zachowanych pism polemicznych Merczyng odtworzył poglądy racjonalistów: sędziego Łowejki z Mozyru, Marcina Zydla z Oławy oraz Elżbiety z Radziwiłłów Mieleckiej [75]. Natomiast poz. [74] jest tłumaczeniem referatu, który został wygłoszony w Berlinie na Kongresie Wolnego Chrześcijaństwa w 1910 r. Por. też „Zwiastun Ewangeliczny“ R. 14 (1911), nr 2, s. 55; „Świat“ R. 20 (1916), nr 47, s. 12.

⁶⁰ Poz. [90].

⁶¹ J. Szeruda: *Szymon Budny*. „Reformacja w Polsce“ R. 1 (1921) s. 77—78.

⁶² Poz. [76], s. VI. Por. także informacje o Merczyngu i jego współpracownikach w ostatnio wydanej pracy M. K o s m a n: *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.* Opole 1986 (Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu. Studia i monografie nr 121), s. 75—76, 125—126.

⁶³ Poz. [76], s. VI—VII. Por. też M. S i p a y ł o: *Akta synodów różnowierczych w Polsce*. T. 1, Warszawa 1966 s. XI—XII.

Lithuanicae. Zbiór Pomników Reformacji Kościoła Polskiego i Litewskiego). Ukazały się cztery zeszyty z różnych serii⁶⁴. Wszystkie zostały opracowane i przygotowane do druku przez Merczynga. On był również autorem wstępów. Jeden z zeszytów, zawierający zabytki z XVI wieku (m.in. reprodukcję listu Kalwina do zboru wileńskiego, pisanego w Genewie w 1561 r.) został wznowiony w latach międzywojennych.

Po pierwszej wojnie światowej Jednota Wileńska straciła liczne fundusze, w tym zapis zmarłego w 1916 r. Merczynga (por. niżej). Było to zasadniczym powodem zaniechania kosztownego przedsięwzięcia wydawniczego. Dopiero po ostatniej wojnie Maria Sipayło z Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego podjęła prace nad wydawaniem akt synodów różnowierczych⁶⁵.

Zainteresowania Merczynga reformacją były bardzo szerokie. Pisał on „o egzekucjach“ literackich na drukach reformacyjnych⁶⁶, wydał również mapę Litwy z 1613 r., sporządzoną na polecenie księcia Mikołaja Radziwiłła Sierotki⁶⁷. W rękopisie przygotowywał materiały do rozległych studiów i przyczynków, między innymi zamierzał opracować kompletne dzieje ewangelicyzmu na ziemiach historycznej Litwy. Do końca interesowały go zagadnienia demografii i geografii historycznej, w których opracowywaniu wykorzystywał swą erudycję matematyczną. Oprócz wspomnianych już prac w tej dziedzinie należy wymienić opracowanie topografii Mazowsza dla *Źródeł Dziejowych*⁶⁸.

Henryk Merczyng prowadził bardzo aktywny tryb życia, utrzymywał liczne kontakty naukowe, był członkiem różnych towarzystw naukowych. Przede wszystkim udzielał się wśród licznej Polonii w Petersburgu, zarówno jako działacz i członek władz Związku Polskiego Lekarzy i Przyrodników⁶⁹, jak również jako wykładowca na Wyższych Kursach Polskich w Piotrogradzie, zorganizowanych przez patriotów polskich po wybuchu wojny⁷⁰. Nie był co prawda członkiem Akademii Umiejętności, ale publikował w jej wydawnictwach i zasiadał w dwóch komisjach tej zasłużonej placówki: w Komisji Historii Filozofii Polskiej oraz w Komisji Historii Nauk Matematyczno-Przyrodniczych⁷¹. Był też członkiem Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego oraz Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie. W 1912 r. został wybrany członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Często miewał odczyty popularyzujące zagadnienia nauk ścisłych⁷². Podejmował też liczne wyprawy,

⁶⁴ Poz. [76], [86], [87], [92].

⁶⁵ Dotychczas ukazały się trzy tomy (Warszawa 1966, 1972, 1983).

⁶⁶ Poz. [88] i [89]. W pierwszej z tych prac Merczyng zainicjował badania nad osobą Chrystiana Franckena, kontynuowane później m.in. przez Stanisława Szczotkę (por. *PSB*, t. VII, s. 79—80). Prof. Lech Szczucki, porównując dokonania obu uczonych w tym względzie, zdecydowanie wyżej ocenia „amatora“ Merczynga, niż „zawodowca“ Szczotkę (zob. L. Szczucki: *W kręgu myślicieli heretyckich*. Wrocław 1972 s. 122—123).

⁶⁷ Poz. [91].

⁶⁸ Poz. [30].

⁶⁹ S. Zdziański: *Uczni polscy w Petersburgu*. „Świat Słowiański“ 1907, I, s. 357—358; J. Rózewicz: dz. cyt. s. 275—276; L. Bazyłow: dz. cyt. s. 331; I. Spustek: dz. cyt. s. 226.

⁷⁰ I. Spustek: dz. cyt. s. 295, 296.

⁷¹ *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. T. 9 (1916), Warszawa 1917, s. 147—149.

⁷² Tamże, s. 149; *Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój*. *Rocznik Kasy pomocy im. J. Mianowskiego*. T. 2, Warszawa 1919 s. 556—557.

zwiedził prawie całą Europę, był w Afryce i Ameryce Północnej. W Centralnym Archiwum Historycznym ZSRR (zespoły Ministerstwa Komunikacji) oraz w Państwowym Archiwum Historycznym Okręgu Leningradzkiego zachowały się liczne materiały biograficzne oraz obszerne raporty Merczynga z jego podróży służbowych za granicę, głównie na międzynarodowe kongresy kolejnictwa i elektrotechniki. Z materiałów tych wypika, że Merczyng był delegowany za granicę imperium w latach 1892, 1894, 1898, 1900, 1902, 1905 i 1908. Jako specjalista Merczyng był wysoko ceniony przez władze, o czym świadczą choćby liczne, przyznane mu odznaczenia. Według materiałów archiwalnych były to ordery: św. Stanisława I, II i III stopnia; św. Anny II i III stopnia, św. Włodzimierza III i IV stopnia, a także medal „W pamiąt' impieratora Aleksandra III”⁷³.

Jako uczony Merczyng zyskał sławę także wśród literatów; jego prace demograficzne czytał m.in. Stefan Żeromski⁷⁴. Uczony utrzymywał kontakty towarzyskie z Julianem Ochorowiczem, Julianem Adolfem Święcickim, Ignacym Matuszewskim i Bolesławem Prusem⁷⁵. Znał dobrze prawie całą inteligencję polską zamieszkałą nad Newą, w tym Juliana Talko-Hryncewicza, wybitnego antropologa i badacza dziejów Tatarów polskich⁷⁶. W związku z naukowymi wypowiedziami jednego z bohaterów *Emancypantek* Merczyng opublikował w „Kurierze Warszawskim” odpowiednią notatkę⁷⁷, z której treści Prus był bardzo dumny, o czym wspominał w swoich listach⁷⁸. W listopadzie 1901 r. Prus polecił Antoniemu Wodzińskiemu, niedoszłemu tłumaczowi *Emancypantek* na język francuski, zapoznanie się z *Dumaniami przyrodnika*, gdyż — zdaniem pisarza — książka ta zawiera „bardzo ważne rozmyślenia astronomiczne i filozoficzne”⁷⁹.

Merczyng był poróżniony z częścią środowiska naukowego z uczelni galicyjskich, czego wymowny wyraz dał w swym testamencie (por. tekst niżej). Było to z pewnością związane z niechęcią uczonego do „oficjalnej habsbursko-katolickiej historiozofii”⁸⁰, propagowanej głównie przez ośrodek krakowski. Merczyng był aktywnym członkiem ewangelicko-reformowanej Jednoty Wileńskiej, wielokrotnie podkreślał swoje przywiązanie do kalwinizmu i niechęć do kontrreformacji, nietolerancji i ich pokłosa. Sądził, iż tendencyjne przemilczanie ewangelickiej historii naszego narodu przez niektórych historyków jest „przedłużeniem” procesu kontrreformacji.

Niewiele wiemy o poglądach politycznych Merczynga. Jego ideałem na polu ustawodawstwa był Napoleon⁸¹, który dał Polsce najnowocześniejszy jak na owe czasy ustroj polityczny i prowadził skuteczną, postępową politykę kulturalną, oświatową i społeczną. Pod koniec życia, prawdopodobnie pod wpływem swego

⁷³ Por. poz. [34]; dane te zawdzięczamy doc. J. Róziwiczowi.

⁷⁴ S. Żeromski: *Dzienniki*. T. 5, Warszawa 1965, s. 98, 252.

⁷⁵ K. Tokarzówna, S. Fita: *Bolesław Prus 1847—1912. Kalendarz życia i twórczości*. Warszawa 1969 s. 548.

⁷⁶ J. Talko-Hryncewicz: *Wspomnienia z lat ostatnich 1908—1932*. Warszawa 1932 s. 127.

⁷⁷ Poz. [39].

⁷⁸ B. Prus: *Listy*. Warszawa 1959 s. 299.

⁷⁹ K. Tokarzówna, S. Fita: dz. cyt. s. 493, 572.

⁸⁰ J. Kurnatowski: *Pamięci Merczynga*. dz. cyt. s. 171.

⁸¹ Por. poz. [83].

przyjaciela i współwyznawcy Jerzego Kurnatowskiego, zbliżył się do Narodowej Demokracji. Zamierzał współpracować z mającą wychodzić w Rosji „Myślą Narodową“, w czym przeszkodziła mu śmierć⁸². Rodziny nie założył — mieszkał wraz z matką w obszernym mieszkaniu (adres: 4 rota 2 m. 12), wypełnionym książkami i notatkami⁸³.

Henryk Merczyng zmarł na atak serca 14 września 1916 r. w Piotrogradzie, gdzie został pochowany. Stosunkowo szybko wieść o jego śmierci obiegła liczne czasopisma polskie po rosyjskiej stronie frontu (w Polsce centralnej wspomnienia pośmiertne drukowano w latach 1919—1920). Związek Polski Lekarzy i Przyrodników w Piotrogradzie, którego wiceprezesem był zmarły uczony, zorganizował publiczną akademię, na której wygłoszono stosowne referaty. O osiągnięciach Merczynga jako historyka mówił Jerzy Kurnatowski⁸⁴, jako filozofa — Kazimierz Noiszewski, okulista, później profesor uniwersytetów w Wilnie i Warszawie⁸⁵. O Merczyngu jako przyrodniku mówił wspomniany już Alfred Rundo, a życiorys przedstawił prof. S. Zaleski, prezes Związku. Ostatnie trzy wystąpienia nie zostały prawdopodobnie opublikowane. Pamięć Merczynga uczczono również w polskim kole naukowym w Moskwie, gdzie 22 marca 1917 r. K. Chodynicki wygłosił referat o Merczyngu jako historyku reformacji, a J. Jakubowski — o Merczyngu jako historyku kartografii⁸⁶.

W testamencie swym zmarły uczony zapisał swą bogatą bibliotekę częściowo Politechnice Warszawskiej, a częściowo — Muzeum Polskiemu w Rapperswillu. Trzy złote medale przekazał kolegium ewangelicko-reformowanemu w Wilnie z przeznaczeniem na nagrody za prace z dziejów reformacji w Polsce⁸⁷. Również ośrodkowi w Rapperswillu przypadł bogaty zbiór znaczków pocztowych. Resztę majątku, który po zaspokojeniu legatów na rzecz osób prywatnych i rodziny wynosił ok. 110 tys. rubli (przeważenie w akcjach i papierach wartościowych), Merczyng podzielił na dwie części. Pierwsza przeznaczona była ponownie dla kalwinów wileńskich, z przeznaczeniem na fundusz wieczysty, od którego odsetki miały być wydawane na publikowanie prac z historii reformacji w Polsce, a zwłaszcza akta synodów. Druga część przeznaczona była dla Muzeum w Rapperswillu też jako fundusz wieczysty, od którego odsetki przeznaczone były na stypendia dla niezamożnych studentów i badaczy z różnych dyscyplin wiedzy. Testament formułował tu jednak dwa wyraźne zastrzeżenia: ewentualny stypendysta musi być Polakiem oraz ... nie może być krewnym profesorów krakowskich i lwowskich.

Wykonawcą testamentu miał zostać Jerzy Kurntowski, który spędził kilka dni w

⁸² I. Spustek: dz. cyt. s. 331.

⁸³ *Polski Kalendarz Piotrogradzki na rok przestępny 1916*. Cz. III, s. 56.

⁸⁴ „Głos Polski“ (Piotrogród), 1916, nr 47.

⁸⁵ L. Bazyłow: dz. cyt. s. 316.

⁸⁶ *Nauka Polska...*, t. 2, dz. cyt. s. 567. Oprócz cytowanych już wspomnień pośmiertnych por. jeszcze „Sprawa Polska“ (Piotrogród). R. 2 (1916), nr 37; K. Ch. [Konstanty Chyliński]: *Ś.p. Henryk Merczyng jako historyk reformacji*. „Głos Nauczycielski“ (Moskwa), 1917 nr 13/14, s. 53—57; M. J. [Marian Jakowski]: *Ś.p. Henryk Merczyng*. „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego“ R. 9 (1916), s. 147—149 (fot.); J. J. [Jan Jakubowski]: *Ś.p. Henryk Merczyng*. „Przegląd Historyczny“ t. 21 (1917—1918), s. 433—435. Za wskazanie tych pozycji jestem wdzięczny doc. Jerzemu Rózewiczowi.

⁸⁷ Postanowienia testamentu cytuję za „Echo Polskie“ 1916 nr 38 s. 19.

mieszkańcu zmarłego wraz z jego matką i dokonał wstępnych oględzin biblioteki. Po rewolucji lutowej wyjechał do Warszawy i na tym prawdopodobnie skończyło się wykonywanie woli zmarłego: biblioteka została rozproszona, a papiery wartościowe straciły wartość⁸⁸. Nadal cenny jest natomiast opublikowany dorobek naukowy „heretyka” z epoki radiotelegrafii.

Recenzent: Jerzy Róziewicz

MATERIAŁY DO BIBLIOGRAFII PUBLIKACJI
HENRYKA MERCZYNGA

Zestawienie nie uwzględnia artykułów i notek opublikowanych na łamach rosyjskich czasopism naukowych, takich jak „Żurnal Russkogo fiziko-chimiczeskogo obszczestwa”, „Elektriczestwo” i „Żurnal Instituta Inżynierów putiej soobszczeniija”. Gwiazdka przy numerze oznacza, że danej pozycji nie udało się opisać z autopsji. Zastosowano układ chronologiczny.

1. *Fundusz Lerneta. Fragment z dziejów szkolnictwa*. „Rocznik Zbiorowy Prac Naukowych na rok 1879”. Warszawa 1879 s. 71—92 [i odb. Warszawa 1879].
2. *Wycieczka w Łęczyckie. Szkic historyczno-archeologiczny*. „Kłosy”. T. 30 (1880) nr 767 s. 167—170
3. *Kołątaja i Czackiego „Projekt urządzenia Gimnazjum Wołyńskiego i wszystkich innych szkół w guberni Wołyńskiej”. Przyczynek do dziejów szkolnictwa*. „Rocznik Zbiorowy Prac Naukowych na rok 1880”. Warszawa 1881 s. 132—154 [i odb. Warszawa 1881].
4. *Impierator Tiberij. Istoriceskoje issledowanije, udostojennoje zolotoj medalii Imperatorskogo Warszawskiego Uniwersiteta*. Warszawa 1881 8° s. 25.
- *5. *Polska ludność w państwie Niemieckim i jej udział w wyborach do niemieckiego parlamentu*. „Ekonomista” 1881 nr 50.
6. *Przyczynek do teorii uginania się (dyfrakcji) światła w siatkach zwierciadlanych. Minimum odchylenia ugiętych promieni*. „Rocznik Zbiorowy Prac Naukowych na rok 1881”. Warszawa 1882 s. 119—128 [i odb. Warszawa 1882].
7. *Tyberiusz na Capri. Szkic dziejowy*. „Dodatek Miesięczny do czasopisma Przegląd Tygodniowy życia społecznego, literatury i sztuk pięknych” 1882, I, nr 2 s. 175—190.
8. *O własnościach ogniskowych siatek dyfrakcyjnych*. „Rozprawy i Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Matematyczno-przyrodniczego Akademii Umiejętności”. T. 9 (1882) s. 275—286, 1 tab. [i odb. Kraków 1882].
- *9. [Rec.] L. Prowe. *Nicolaus Copernicus*. Bd. 1. *Das Leben*. Berlin 1883. „Gazeta Polska” 1883 nr 172—179.
10. *Sur les anomalies focales des réseaux*. „Comptes rendus des séances de l’Academie des Sciences”. Paris 1883 s. 128—131.
- *11. *Über Fresnel’s Wellenlängenmessungen*. „Annalen der Physik” 1884, nr 22 [i odb. Leipzig 1884].
12. *Stowarzyszenie Kopernikańskie w Toruniu i jego wydawnictwa*. „Ateneum” 1884, I s. 345—350.
- *13. *O metodach opriedielenija dliny swietowych wołn*. Warszawa 1884.
14. *Motory gazowe. Zarys ustraju kilku typów (w szczególności maszyny systemu Otto) oraz teoryj ich działania. Szkic z zakresu fizyki przemysłowej*. Warszawa 1886 [druk.] J. Sikorski 8° s. 27, 1 tab.
15. *Krótki rys rozwoju astronomii*. Warszawa [cenz.] 1886 [druk.] Noskowski 8° s. nlb. 2, XXX, il. Biblioteka Matematyczno-fizyczna. T. 9. Seria III.
16. *Teoria elektromagnetyczna światła James’a Clerk’a Maxwell’a*. „Kosmos” R. 11 (1886) s. 177—193. [Przedmowa do:] J. W. Jędrzejewicz: *Kosmografia*. Warszawa 1886 [reprint: Warszawa 1975].
18. *Etnograficzno-statystyczny zarys liczebności rozsziedlenia ludności polskiej*. Oprac. Edward Czyński [pseud.]. Warszawa 1887 [druk.] Bracia Jeżyńscy 8° s. nlb. 2, 49, nlb 2 [oraz „Wisła” I, 1887].

⁸⁸ Por. przypis redakcyjny do artykułu J. Kurnatowskiego, „Ewangelik” R. 2 (1920), nr 3 s. 83.

- *19. *Kratkij obzor fizycznych jawlenij na osnovanii sochranienija koliczestwa materii i energii*. Petersburg 1887.
- *20. *Elektrotechnika w primienienii k inżyniernomu dielu*. Petersburg 1888.
- *21. *Kurs gidrauliki, wodosnabżenija i wodostokow*. Petersburg 1888 (wspólnie z F. J. Maksimienko).
22. *Naukowe rezultaty zaćmienia Słońca*. „Kurier Warszawski” 1888 nr 1.
23. *Zasady elektrotechniki*. Warszawa 1889 [druk.] E. Skiwski 8° s. IX, nlb. 1, 251, nlb. 2, tabl. k. 1, il.
- *24. *O motorach drobnych*. Warszawa 1889.
- *25. *O dżwżenii żidkosteij i wody, kierosina i niefty w trubach*. Petersburg 1890 [wydania następne: Petersburg 1892 i 1903].
26. *Telefonowanie na wielkie odległości*. „Kurier Warszawski” 1890 nr 97.
27. *Zarys teorii matematycznej telefonowania na znaczne odległości*. Warszawa 1891 [druk.] J. Sikorski 8° s. 16 [oraz „Przegląd Techniczny” 1890].
- *28. *Bewegung von Flüssigkeit H₂O und Petroleum in weiten Röhren*. „Annalen der Physik” 1890 nr 39.
29. *O biegu w rurach wody, nafty i ropy. Praca premiowana przez konferencję Instytutu Inżynierów Komunikacji*. Warszawa 1891 [druk.] J. Sikorski 8° s. nlb. 2, 28, tabl. 1 [oraz „Przegląd Techniczny” 1891].
30. [Opracowania topograficzne do:] *Źródła Dziejowe*. T. 16. *Polska XVI wieku*. T. 5. *Mazowsze*. Warszawa 1892.
31. *Katastrofa niebieska*. „Kurier Warszawski” 1892 nr 58.
32. *Eter. Studium*. „Ateneum”. T. 69 (1893) I, s. 363—381.
33. *List z Meksyku*. „Kurier Warszawski” 1893 nr 273.
34. *Koleje w Ameryce*. „Kurier Warszawski” 1893 nr 285.
- *35. [Oprac.] *Programma kursa elektrotechniki i tielegrafow. Institut Inżenierow putiej soobszczenija*. Petersburg 1893.
- *36. *Kurs elektrotechniki*. Warszawa 1895.
- *37. *Kanatnaja pieriedacza i kanatnyje żeleznyje dorogi*. Petersburg 1896.
- *38. *Miechaniczeskaja i elektriczeskaja tiaga sudow na isskustwiennych wodianych putiach*. Petersburg 1896.
- *39. *Koniec świata u Prusa. Notatka matematyczna*. „Kurier Warszawski” 1897 nr 33.
40. *Mikołaj Kopernik. Życie i działalność naukowa*. Petersburg 1898 Księgarnia K. Grendyszyńskiego 16° s. 67, tabl. k. 1 [seria Życiorysy Sławnych Polaków nr 1] [fragm. w tłum. bułg. *De revolutionibus orbium coelestium na N. Kopernik*. „Pol.-bałg. Pregl.” R. 3 (1923) nr 12/13 s. 89/91, il.].
41. *Z przeszłości szlachty polskiej ewangelickiej*. „Zwiastun Ewangeliczny”. R. 3 (1900) nr 1 s. 8—13.
42. *Dumania przyrodnika*. Petersburg 1900 Księgarnia K. Grendyszyńskiego 16° s. nlb. 4, 134, nlb. 1.
- *43. *Materiaja po gipotezam gidrauliki*. Petersburg 1900.
44. *Kilka szczegółów o dawnym polskim kościele augsburskim w Rzeczypospolitej*. „Zwiastun Ewangeliczny” R. 4 (1901) nr 1 s. 10—12; nr 2 s. 41—46 [i odb. Warszawa 1901].
45. *Czterokrotne zburzenie zboru wileńskiego (1591, 1611, 1639, 1682)*. „Zwiastun Ewangeliczny” R. 4 (1901) nr 11 s. 327—334 [przedruk w: W. Gizbert Studnicki: *Zarys historyczny wileńskiego Kościoła ewangelicko-reformowanego i jego biblioteki*. Wilno 1932 s. 21—31].
46. *O najdawniejszych losach niektórych istniejących jeszcze zborów ewangelicko-reformowanych i ewangelicko-augsburskich w Królestwie Polskim (Węgrów, Sereje, Piaski, Sielce, Warszawa)*. „Zwiastun Ewangeliczny” R. 5 (1902) nr 11 s. 326—330.
47. *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Polsce. Przyczynki do dziejów terytorialnego i chronologicznego rozwoju i upadku reformacji w Rzeczypospolitej*. Warszawa 1904 [na okł. 1905] [druk.] A. Gins 8° s. 139, nlb. 1, mapa [przedruk w poz. [48], t. 3].
48. [Przypisy uzupełniające do:] W. K r a s i ń s k i: *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*. T. 1—3. Warszawa 1903—1905 [oraz reprint: Warszawa 1986].
49. *Rejowie z Nagłowic jako członkowie polskiego kościoła ewangelickiego (z tablicą genealogiczną)*. W: *Z wieku Mikołaja Reja. Księga jubileuszowa 1505—1905*. Warszawa 1905 s. 49—58 [i odb. Warszawa 1905].
50. *Teoria prądu elektrycznego. Zarys zasadniczych praw ustalonego i nieustalonego prądu elektrycznego i towarzyszących mu zakłóceń magnetycznych. Podstawy elektromagnetycznej teorii światła*. Warszawa 1905 [druk.] Rubiszewski i Wrotnowski 8° s. IX, nlb. 1, 92, il. [Dzieła i Rozprawy Matematyczno-Fizyczne. T. 12].

- *51. *Oczerk osnovnykh zakonov ustanowiwshegosia i nieustanowiwshegosia elektriczeskogo toka i soputstvujuszczich jemu magnitnich wozmusczenij*. Petersburg 1905.
52. *Pięć pokoleń ewangelickich z rodu z Drohojowa Drohojowskich*. „Przegląd Historyczny” T. 2 (1906) s. 271—276.
53. *Bieg płynów w rurociągach przy znacznym przecięciu żyły i znacznej chyżości*. „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie” T. 12 (1907) nr 4 s. 32—33.
54. *Podręcznik matematyczny szkół polskich za Zygmunta III*. Tamże. T. 12 (1907) nr 9 s. 19.
55. *Sur le mouvement des liquides à grande vitesse par des conduites très larges*. „Comptes rendus des séances de l'Academie des Sciences”. Paris 1907 s. 77—80.
56. *Sur le mouvement des liquides à grande vitesse par des conduites très larges*. „Bulletin International de l'Académie des sciences de Cracovie. Classe des sciences Mathématiques et Naturelles” 1907 nr 5 s. 431—440.
57. *Joachim Stegmani Institutionum mathematicarum libri 2. Racoviae 1630*. Tamże. 1907 nr 10 s. 1075—1078.
58. *Arianie polscy i Dymitr Samozwaniec (nowe źródła)*. „Przegląd Historyczny” T. 4 (1907) s. 170—180.
59. *Równanie różniczkowe Fouriera*

$$\frac{dV}{dt} = A\Delta^2 V$$

i w przypadku szczególnym

$$\frac{\partial V}{\partial t} = A \frac{\partial^2 V}{\partial x^2}$$

w zastosowaniu do poznania zjawisk Natury (geofizyka, elektryczność, dyfuzja, ruch). „Wiadomości Matematyczne” T. 9 (1907) s. 1—23 [i odb. Warszawa 1907].

60. *Ostateczny koniec arian polskich*. „Przegląd Historyczny” T. 7 (1908) s. 84—92.
- *61. *Ob elektriczeskich zeleznych dorogach*. Petersburg 1908.
62. *Bieg cieczy w rurociągach przy znacznym przecięciu żyły ciekłej i znacznej chyżości*. „Rozprawy Wydziału Matematyczno-przyrodniczego Akademii Umiejętności” Seria III T. 7 (1908). Dział A (Ogólnego zbioru T. 47 A) s. 43—62 [i odb. Kraków 1907].
63. *Podręcznik matematyczny szkół polskich za Zygmunta III*. Tamże s. 199—218 [i odb. Kraków 1908].
64. *Etnograficzno-statystyczny zarys liczebności rozszedlenia ludności polskiej*. Oprac. Edward Czyński [pseud.] przy współudziale T. Tillinger. Wydanie drugie, uzupełnione i rozszerzone. Warszawa 1909 [druk.] P. Laskauer i S-ka 8° s. 115, 4 mapy.
65. *Études sur les ondes électromagnétiques très courtes. Réflexion et disperion anormale des liquides*. „Comptes rendus des séances de l'Academie des Sciences”. Paris 1909 s. 77—83.
- *66. *O dwiżenii židkostiej w truboprowodach pri znacziitelnom sieczenii strui i znacziitelnoj skorosti. Woda i smies wody s pieskom*. Petersburg 1909.
67. *Studia nad widmem elektrycznym w zakresie fal bardzo krótkich*. „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie” T. 15 (1910) nr 4 s. 13.
68. *Studien über das elektrische Spektrum im Gebiete sehr kurzer Wellen*. „Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Krakau. Mathematisch-Naturwissenschaftliche Klasse. Reihe A: Mathematische Wissenschaften” 1910 nr 4 A s. 101—115.
69. *Elektrische Dispersion von Wasser und Äthylalkohol für sehr kurze Wellen*. Tamże: 1911 nr 2 A s. 123—128; nr 3 A s. 129—133.
70. *Über die Brechung elektrischer Strahlen von sehr kurzer Wellenlänge in flüssiger Luft*. Tamże: 1911 nr 8 A s. 489—492.
71. *O dyspersji elektrycznej w wodzie i alkoholu etylowym w okolicy fal bardzo krótkich*. „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie” T. 16 (1911) nr 2 s. 17.
72. *Dyspersja bardzo krótkich fal elektrycznych w ciekłym powietrzu i tlenie*. Tamże: T. 16 (1911) nr 7 s. 30
73. *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka i jego przyjęcie katolicyzmu w r. 1567. Przyczynę do dziejów reformacji w Polsce*. „Przegląd Historyczny” T. 12 (1911) s. 6—24.

74. *Jednobożanie polscy 1560—1660*. Warszawa 1911 8° s. 7 [Tłum. referatu wygłoszonego na Kongresie Wolnego Chrześcijaństwa w Berlinie w 1910 r.].
75. *Polscy deiści i wolnomyśliciele za Jagiellonów*. „Przegląd Historyczny“ T. 12 (1911) s. 271—276 [i odb. Warszawa 1911].
76. [Przedmowa i oprac.] *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae. Zbiór Pomników Reformacji kościoła polskiego i litewskiego*. Seria I. Zeszyt 1. Zabytki z wieku XVI. Wilno 1911 [wyd. 2, Wilno 1925].
77. *Wilno ewangelickie* [pierwodruk w poz. [76] oraz odb. Wilno 1911; wznowienie: Wilno 1925, Towarzystwo Miłośników Historii Reformacji Polskiej im. Jana Łaskiego s. 176—192].
78. *Zarys obecnych granic poznania Natury w przestrzeni i czasie. Rzecz odczytana na zgromadzeniu dorocznym Związku Polskiego Lekarzy i Przyrodników w Petersburgu*. „Wszechświat“ T. 30 (1911) nr 11 s. 161—165; nr 12 s. 181—183 [i odb. Warszawa 1911].
79. *O zasadzie względności w pojęciu fizycznym czasu i przestrzeni. Hipotezy Lorentza i Einsteina. Szkic z fizyki teoretycznej. Rzecz wygłoszona na połączonym posiedzeniu sekcji nauk ścisłych i filozoficznych XI Zjazdu Przyrodników i Lekarzy Polskich w Krakowie*. „Wszechświat“ T. 30 (1911) nr 42 s. 657—659; nr 43 s. 678—683; nr 44 s. 690—693 [i odb. Warszawa 1912].
80. *Zur Theorie der anomalen elektrischer Dispersion*. „Anzeiger der Akademien der Wissenschaften in Krakau. Mathematische Wissenschaften“ 1912 nr 4 A s. 293—303.
81. *Przyczynek do teorii dyspersji elektrycznej anormalnej*. „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie“ T. 17 (1912) nr 4 s. 10.
82. *Über die Brechung elektrischer Strahlen von sehr kurzer Wellenlänge in flüssiger Luft*. „Annalen der Physik“ T. 37 (1912) s. 157—160 [i odb. Leipzig 1912].
83. *Napoleon i Polacy*. „Myśl Niepodległa“ 1912 nr 197 s. 207—213.
84. *Szymon Budny*. „Sprawozdanie z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie“ T. 17 (1912) nr 9 s. 4.
85. *Mapa etnograficzno-statystyczna rozszedlenia ludności polskiej na terytorium dawnej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*. Oprac. Edward Czyński [pseud.] i T. Tillinger. W: S. Orgelbranda *Encyklopedia Powszechna*. T. 18, Warszawa 1912, po s. 412.
86. [Przedmowa i oprac.] *Monumenta...* [por. poz. 76]. Seria IV. Zeszyt 1. *Spis synodów i sesji prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611—1913*. Wilno 1913.
87. [Przedmowa i oprac.] *Monumenta...* [por. poz. 76]. Seria X. Zeszyt 1 *Akta, tho iest sprawy Zboru Krześciańskiego Wileńskiego, które sie poczeły R. P. 1557. Miesiąca Decembra Dnia 14*. Wilno 1913.
88. *Domniemanie pierwsza w Polsce książka spalona przez kata*. „Przegląd Historyczny“ T. 16 (1913) 7—199.
89. *Druga w Polsce egzekucja literacka*. „Przegląd Historyczny“ T. 17 (1913) s. 67—74.
90. *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*. Kraków 1913 8° s. X, 178, nlb. 6, il.
91. *Mapa Litwy z roku 1613 księcia Radziwiłła Sierotki pod względem matematycznym i kartograficznym. Jubileusz 300 lat wydanej pracy na polu matematyki stosowanej*. „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego“ R. 6 (1913) s. 416—442 [i odb. Warszawa 1913].
92. [Wstęp i oprac.] *Monumenta...* [por. poz. 76]. Seria IV. Zeszyt 2. *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611—1625*. Wilno 1915.
93. *Polacy — działacze naukowci w Piotrogradzie. Profesorowie Polacy w wyższych zakładach naukowych w Piotrogradzie*. W: *Polski Kalendarz Piotrogradzki na rok przestępny 1916*. Cz. II s. 87—89.

W. Zuza

HENRYK MERCZYNG. LEBEN UND WISSENSCHAFTLICHE TÄTIGKEIT

Der vorliegende Artikel bespricht das Leben und die wissenschaftliche Tätigkeit Henryk Merczyngs (1860—1916), eines Physikers, der mit den Petersburger wissenschaftlichen Zentren in enger Verbindung stand. Das Tätigkeitsgebiet dieses Wissenschaftlers fiel sowohl in den Rahmen der Grundforschungen als auch zahlreicher Anwendungsbereiche. Zum Kernpunkt seines beruflichen Interesses waren: Hydromechanik, Elektrotechnik, Bahnelektrifizierung und Verkehrsprobleme.

Als Verfasser befasste sich Merczyng mit der Geschichte der Reformation in Polen, mit der Demographie, Geschichtsgeographie und Wissenschaftsgeschichte (Geschichte der Astronomie und der Mathematik). Er war Autor vieler origineller Arbeiten, die noch heutzutage für wertvolle Werke gehalten werden. Er war auch Wegbereiter in Forschungen über den Antitrinitarismus in Polen.

В. Зузга

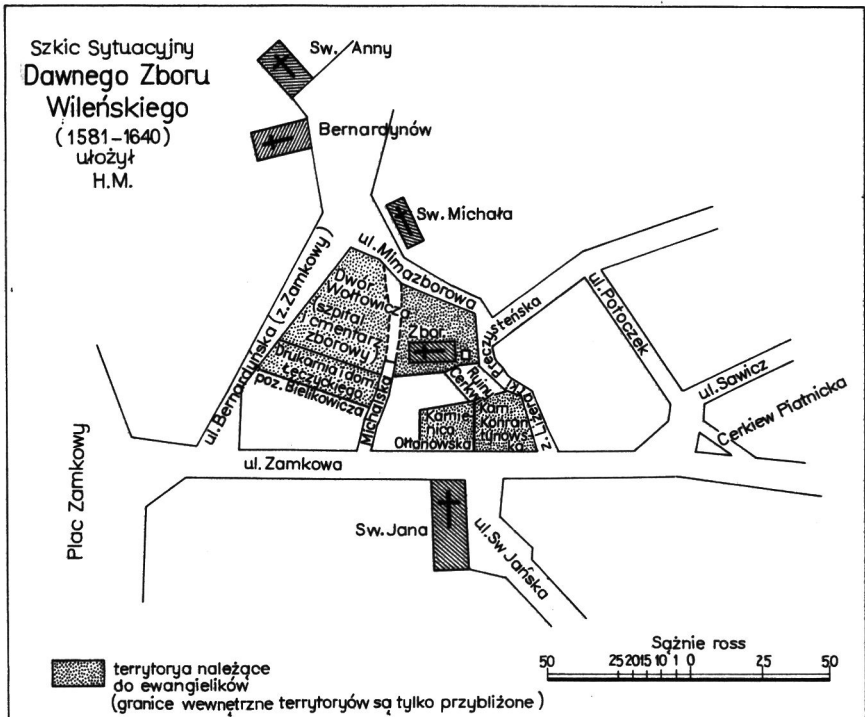
ГЕНРИК МЕРЧИНГ. ЖИЗНЬ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

В статье описывается жизнь и научная деятельность Генрика Мерчинга, физика, работающего в научных центрах Петербурга и жившего в 1860—1961 годах. Этот ученый занимался как основными изучениями, так и прикладными работами. Основные области его работ — это механика жидкостей, электротехника, электрификация и проблемы транспорта.

Как любитель Мерчинг занимался историей реформации в Польше, демографией, исторической географией и историей науки (астрономии и математики). Является автором оригинальных работ и в настоящее время считающихся весьма ценными работами в этих областях науки. Был инициатором новаторских изучений об антитринитаризме.

Ryc. 1. Henryk Merczyng. Fotografia zamieszczona w „Głosie Polskim“ Piotrogród 1916 r.

Ryc. 2. Rysunek wykonany ręką Merczynga (z pracy *Wilno ewangelickie*)

SERIA I.

Wydanie 2-gie.

ZESZYT I.

*Monumenta Reformationis
Polonicæ et Lithuanicæ.*

ZBIÓR POMNIKÓW REFORMACJI

KOŚCIOŁA

polskiego i litewskiego

Zabytki z wieku XVIe

Staraniem Synodu Jednoty Ewangelicko-Reformowanej Litewskiej.

WILNO

1925.

SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘDZARNI NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO W WILNIE.